

«QUBLA ARAL BOYI ARXEOLOGIIYASI, ETNOGRAFIYASI, DEREKTANIWI, TARIYXNAMASI HAM TARIYXINIŃ AKTUAL MASELELERI» ATAMASINDA XALIQ ARALIQ ILIMY-TEORIYALIQ KONFERENCIYA MATERIYALLARI

ХИВА ХОНЛИГИ ВА АМУДАРЁ БЎЛИМИДАГИ ҚОРАҚАЛПОҚЛАРНИНГ ҲУДУДИЙ ЖОЙЛАШУВИ ВА ИЖТИМОИЙ ТУЗУМИ (XIX АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ XX АСРНИНГ БОШЛАРИ)

Анвар Абдуллаев

*Ажиниёз номидаги НДПИ т.ф.ф.д., (PhD)
доцент*

А.Ктайбеков

*«Тарих ўқитиш методикаси» кафедраси
ассистент ўқитувчиси*

А.Аймурзаев

*70111101-Ижтимоий-гуманитар фанларни
ўқитиш методикаси (Тарих) 1- курс
Магистранти*

Резюме: Мазкур мақолада XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг ўрталарига келганда Орол денгизининг қуяр жойларида Хива хонлиги жуда катта ҳудудни эгаллаган. Хонлик таркибида яшовчи ўзбеклар, қозоқлар-қирғизлар, туркманлар, форслар, қорақалпоқларнинг жойлашуви ва ижтимоий тузумининг шаклланиш жараёнини кўришимиз мумкин.

Таянч сўзлар: Амударё, бўлим, бий, қози, ўлка, уруг аймоқчилик, ҳудудий, Марказий Осиё, Хива хонлиги, дельта, Шимолий-Ғарбий, Шарқий.

Резюме: В данной статье Хивинское ханство в конце XVIII - середине XIX веков занимало очень большую территорию в низовьях Аральского моря. Мы можем видеть расположение и процесс формирования социального строя узбеков, казахов-киргызов, туркмен, персов, каракалпаков, проживающих в ханстве.

Ключевые слова: Амударья, участок, бий, казы, страна, трибализм, регион, Средняя Азия, Хивинское ханство, дельта, Северо-Запад, Восток.

Resume: In this article, at the end of the 18th century and the middle of the 19th century, the Khanate of Khiva occupied a very large area in the lower reaches of the Aral Sea. We can see the location and formation process of the social system of Uzbeks, Kazakh-Kyrgyz, Turkmen, Persians, Karakalpaks living in the Khanate.

Key words: Amudarya, uchastok, biy, kazy, strana, tribalism, region, Central Asia, Khivinsky khanate, delta, North-West, Vostok.

Дунёнинг кўпгина минтақалари каби Марказий Осиё тарихида Орол денгизи ва унинг атрофида яшовчи халқларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаёти, турмуш тарзи, Орол дунё ҳамжамиятидаги ўрни ва роли ниҳоятда аҳамиятлидир.

XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг ўрталарига келганда Орол денгизининг қуяр жойларида Хива хонлиги жуда катта ҳудудни эгаллаган. Хонлик таркибида яшовчи ўзбеклар, қозоқлар-қирғизлар, туркманлар, форслар, қорақалпоқларнинг

«QUBLA ARAL BOYI ARXEOLOGIIYASI, ETNOGRAFIYASI, DEREKTANIWI, TARIYXNAMASI HAM TARIYXINIŃ AKTUAL MASELELERI» ATAMASINDA XALIQ ARALIQ ILIMY-TEORIYALIQ KONFERENCIYA MATERIYALLARI

жойлашуви ва ижтимоий тузуми ўзига хослиги билан ажралиб турадиган [А.Вамбери. С. 253-255].

Хива хони Муҳаммад Амин инок (1755-1790) рухсати билан қорақалпоқлар Амударё дельтасининг шарқий қисмидаги Кўкўзак дарёсининг ва Орол денгизи ўртасидаги ерларга жойлаштирилган [Я.Ғуломов. С.222].

Натижада, қорақалпоқлар Амударёнинг ўнг қирғоғидаги Чилпик атрофидан бошлаб, то Амударёнинг чап қирғоғидаги Қипчоқча бўлган ерларни бутунлай ўзлаштирган.

Аниқроғи, Амударёнинг ўнг томонида Гурланнинг тўғрисидаги ҳудудда Қўнғиротгача [А.Вамбери.С.257] бўлган ҳудудларни ўз ичига олган. Чимбойга Амударёнинг ўнг томонидаги Султан Увайс тоғининг жанубидаги ерлар [А.Вамбери.С.25-128]; Қўнғирот хўжалик туманига дарёнинг чап томонидаги ерлар - Чўманай, Қиётарган, Хўкиз каналларининг бўйларидаги ерлар кирган. Шундай қилиб, XIX асрга келиб, қорақалпоқлар, шу билан бирга, ўзбеклар, қозоқлар, туркманлар ҳам Чимбой, Шўрахон, Манғит, Қипчоқ, Қўнғирот, Хўжайли ҳудудларида яшаган [5.Б.22.]

Ушбу тақлидда аҳолининг яшаши давом этган. XIX асрнинг иккинчи ярмига келганда қорақалпоқлар яшаётган ҳудуд янада аниқроқ кўзга ташланади ва ҳудудий чегараси қуйидагича кўринишни олади.

Энди аввалги марказ шаҳарлар яққол марказ шаҳарларга айланиб боради. Яъни, биринчиси – Амударёнинг ўнг томонида Чимбой тумани маркази Чимбой; иккинчиси – Амударёнинг чап томонида Қўнғирот тумани маркази Қўнғирот шаҳри бўлиб қолаверган. Чимбойга – Амударёдан Султон Увайс тоғигача бўлган ҳудуд, кейинчалик Даўкара ва Таллық ҳудудлари кирган. Даўкарага – Қуаныш-жарма каналининг ўрта ва қуйи оқимларидаги Увайс, Пурхон, Кўк-узак, Наўпир, Ишим ирмоқларини ўз ичига олган Амударё дельтасининг шарқий қисми кирган. Таллыққа – Ишан жыққан, Еркиндарё, Қазахдарё, Оролнинг жанубий қисмидан Кўк ирмоғигача бўлган ҳудудларини ўз ичига олган, Амударё қуйи оқимининг шимолий-ғарбий қисми кирган [С.Камалов С.85-86].

Хива хонининг шимолий – шарқий қисмидаги ҳудудларда эса яъни, Хўжа эли округидан Қият-ёрган канали, Окуз ирмоғининг (проток) қуяр жойи, Қўнғирот шаҳри атрофлари, Кўк ўзак ҳудудлари, Оқ қалъа, Таў қара, Таллық, (Талдық бўлиши мумкин.– П.П. Иванов) Эшим канали, Чўртанбой, Таллы ўзак, Талы узак, Сары майли, Сары чунгул, Қора Бойли, Қора яб, Чукур кўл атрофларида, қорақалпоқлар шу билан бирга ўзбек, туркман ва қозоқлар ҳам жойлашган ва улар мазкур ҳудудларда биргаликда яшаган.

«QUBLA ARAL BOYI ARXEOLOGIIYASI, ETNOGRAFIYASI, DEREKTANIWI, TARIYXNAMASI HAM TARIYXINIŃ AKTUAL MASELELERI» ATAMASINDA XALIQ ARALIQ ILIMY-TEORIYALIQ KONFERENCIYA MATERIYALLARI

Чимбой, Хужай.ли, Қўнғирот, Нукус савдо-сотиқ марказларидан ҳисобланган [П.П.Иванов. С208-229].

Ушбу ҳудудда яшаган аҳоли Хива хонлиги фуқаролари сифатида Хива хонига солиқ тўлаган ва хоннинг барча бўйруқ ва фармонларини бажарган.

Аҳоли ўтроқ, кўчманчи ва ярим кўчманчи ҳолатда яшаган. Дехқончилик, чорвачилик, балиқчилик, хунармандчилик билани шуғулланган ва Хива хони иқтисодиётига маълум даражада улуш қўшиб турган.

XIX асрнинг иккинчи ярмига келганда, йирик ер эгалари, чорвадорлар, балиқчилик ҳавзаларига эга бўлган бойлар пайдо бўла бошлаган. Шу билан бирга, ўта камбағаллар ва кичкина ерга эга бўлган аҳоли вакиллари ҳам яшаган. Улар бой хонадон эгаларининг хизматини қилиш билан ҳам кун кўришган [М.К.Нурмухамедов, Т.А. Жданко, С.К.Камалов.С. 28-29].

Қорақалпоқларнинг ижтимоий-сиёсий турмушида уруғ аймоқчилик кенг тус олган ва улар мафкурасининг асоси ҳисобланган. Уларда уруғга бўлиниш доимий сақланган [С.Камалов. Б.38]. Хива хони уларни уруғ амалдорлари-бийлари, бойлари, рухонийлари орқали бошқарган.

Ушбу ҳудудда яшовчи қорақалпоқларнинг ижтимоий тузилишига келсак, улар бир нечта уруғлардан ва қавмлардан иборат бўлган. «Армений Вамберининг ёзишича қорақалпоқлар Оксуснинг (Амударё –А.А.) нариги томонида Гурланнинг тўғрисида Қўнғиротгача бўлган ҳудудларда яшаган [А.Вамбери.С.250].

Йирик уруғларни бийлар, майда уруғларни оқсоқоллар бошқариб борган, XIX асрнинг иккинчи ярмида улар сони 89 та бий бўлган [11. С.24-29]. Қорақалпоқлар ушбу ҳудудда яшовчи бошқа миллат вакиллари қаторида, Хивага сиёсий жиҳатдан қарам бўлган.

Юқори табақага - оталиқ, беглар беги, бий, мироб, юзбоши, катхуда, мулла, эшон, қози ва бошқа амалдорлар кирган. Қорақалпоқлар уларни «бойлар» ёки «борлар» деб атаган.

XIX асрнинг бошларидан бошлаб, яъни 1810 – 1873 йиллар оралиғида ўзбек, қозоқ, туркман ва қорақалпоқларнинг Хива хонлигига қарши ҳаракатлари ва қўзғолонлари ҳам бўлиб турган.

Натижада, Хива хони Саид Муҳаммад хон II даврида ушбу ҳудуддаги аҳолини бошқариш тартиби ўзгартирилади. Бийлар 1859 йилдан бошлаб оталиқларга бўйсунадиган бўлган. Жами бўлиб, 4 та оталиқ лавозими ўрнатилади. Оталиқлар беглар бегига бўйсундирилган.

Уларнинг ўринбосарлари ноиблар ҳисобланган. Ноибларни оға бий назорат

«QUBLA ARAL BOYI ARXEOLOGIIYASI, ETNOGRAFIYASI, DEREKTANIWI, TARIYXNAMASI HAM TARIYXINIŃ AKTUAL MASELELARI» ATAMASINDA XALIQ ARALIQ ILIMY-TEORIYALIQ KONFERENCIYA MATERIYALLARI

қилган. Ушбу лавозим ўша даврдаги энг нуфузли лавозимлардан ҳисобланган.

Хива хонлигида судлов жараёни қози ва муфтийларнинг хусусий уйларида матчларда урф одатларга асосланган ҳолда амалга оширилган [А.Вамбери С.251].

1873 йил Амударёнинг ўнг томонидаги ерлар Россияга ўтказилгандан кейин Амударё округи кейинчалик бўлими деб аталиб, Туркистон Генерал Губернаторлиги таркибига киритилади.

Бу даврга келиб, Амударё бўлимида 15 та бўлислик, 41 нафар халқ судлари, 1 нафар катта оксоқол, 9 нафар овул оксоқоллари, 62 нафар қишлоқ оксоқоллари фаолият юритган [13]. Ўлкада ўзбеклар, қорақалпоқлар, қозоқлар ва бошқа миллат вакиллари яшаган. Амударё бўлимида ўзбеклар ўтроқ ҳаёт кечирган. Қорақалпоқлар, қозоқлар эса, кўчманчи ва ярим кўчманчи ҳолатида яшаган. Кўчманчи аҳоли жойлашган ҳудудларда судьяларнинг съездлари ҳар бир бўлисда уч нафардан кам бўлмаган судьялар қатнашганда, қонунга мувофиқ ҳисобланган. Съездлар зарурият туғилганда чақирилган ва уезд бошлиғи томонидан олдиндан белгиланган бўлиб, съезда бўлис бошлиқлари иштироқ этган ва улар тинчликни таъминлаш учун кузатувчи вазифасини бажарган. Халқ судьялари съездига келган судьялар ўзларининг орасидан ишни қараб чиқиш учун раис сайлашган ва съезд қарорини китобга киритиб, расмийлаштирган.

Архив ҳужжатларини таҳлил қилиб, шундай ҳулосага келдикки, Амударё бўлимидаги қозилар ва бийлар суди ишини ҳудудий ва фаолияти жиҳатидан бизнинг назаримизда шартли равишда учта гуруҳга бўлиб, ўрганиш мумкин:

Биринчи гуруҳга – асосан ўзбеклар яшайдиган ҳудудлар – Шўраҳон, Тўрткул, Шайх–аббос–вали, Ишим ва Чимбой ҳудуди кирган ва бу жойларда қозилар суди фаолият кўрсатган;

Иккинчи гуруҳга – асосан қозоқлар, қорақалпоқлар яшайдиган ҳудудлар – Мингбулоқ, Тамды, Кўк–қўл, Наўпир ҳудудлари кирган ва у ерда бийлар суди иш олиб борган;

Учинчи гуруҳга – ўзбек, қорақалпоқ, қозоқ–қирғизлар [А.Вамбери. С.255-275] аралаш яшайдиган ҳудудлар - Бийбозор, Қўнғирот, Талдық, Даўқара, Нукус ва Кегейли ҳудудлари кирган ва жойларда қозилар ва бийлар судлари тенгдек фаолият юритган.

Тадқиқ этилаётган даврда, кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳоли орасида уруғ-уруғ бўлиб яшаш давом этган. Бунга сабаб, бир уруғ вакилларининг иккинчи уруғ вакиллари устидан устунлиги кучайиб кетмаслигига кафолат сифатида бийлар суди сон жиҳатдан нисбатан кўпроқ ташкил этилган. Архив ҳужжатларида ёзилишича,

«QUBLA ARAL BOYI ARXEOLOGIYASI, ETNOGRAFIYASI, DEREKTANIWI, TARIYXNAMASI HAM TARIYXINIŃ AKTUAL MASELELERI» ATAMASINDA XALIQ ARALIQ ILIMY-TEORIYALIQ KONFERENCIYA MATERIYALLARI

айрим ҳолларда халқ судларини сайлаш пайтида бирон уруғ вакили судья бўлиб уч йилга сайланадиган бўлса, ўша уруғ вакили асосан барча суд жараёнларида бошқа уруғ вакили устидан ғалабага эришиб келган [15].

Амударё бўлими ўлка маъмурияти томонидан икки катта қисмга – Чимбой ва Шўрахон участкаларига бўлинган. Шўроҳон участкаси аҳолиси ўтроқ, Чимбой участкаси аҳолиси кўчманчи ҳолатда яшаган [16.С.12]. Бу икки ҳудудда 41 нафар қозилар ва бийлар суди, 10 нафар қози, 31 нафари бийлар суди умумий ҳисобда 41 нафар қозилар ва бийлар суди фаолият кўрсатган

Амударё бўлимида 41 нафар қози ва бийлар суди бўлганлигини 1889 йил 1 июнда рус маъмурлари томонидан ёзилган 702/5700 – сонли хат ҳам тасдиқлайди[17].

1888 йилда Амударё флотилиясининг ташкил этилиши темир йўлга чиқиш имкониятини яратди, мазкур йўл орқали Амударё бўлими Россия империяси маркази билан боғланди. Амударё бўлимининг Петро-Александровск ва Чимбой шаҳарлари орасида тўғри йўл пайдо бўлди. Хивадан шимолга – то Казалинск ва Перовсккача, ғарбга ва Каспий денгизигача, жанубга Ашхабод ва Бухорогача, шарққа Жиззах ва Тошкентгача бўлган карвон йўлларида хавф-хатар камайди. 1912 йилда Петро-Александровск ва Чоржўй орасида телеграф тизими қурилди.

XX асрнинг бошларида Амударё бўлими аҳолиси этник таркиби жиҳатидан асосан қорақалпоқлар (95.000 киши), ўзбеклар (55.000 киши), қозоқлар (40.000 киши) туркманлар (16.000 киши)дан иборат эди. Қорақалпоқ, ўзбек, қозоқ, туркманлардан ташқари руслар (5526), араб, форс ва татарлар (551), поляклар (51), арманлар (74), немислар (10), яҳудийлар (13) ҳам истиқомат қилган [Т.Г.Тухтаметов. С.79].

Шундай қилиб, хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, ушбу ҳудудларда яшовчи халқларнинг ижтимоий-иқтисодий, маданий ривожланиш ўзгачаликлари ҳисобга олинмасдан, Россия империясининг талаб ва шартларига тўлиқ мувофиқлаштирилиб борилди.

Подшо Россияси томонидан юритилган мустамлакачилик бошқарув тизими қорақалпоқларнинг ўз-ўзини бошқариш тартибини бузди. Албатта, табиий равишда халқнинг миллий талаблари метрополияни қизиқтирмас эди.

Шу билан бирга, Туркистон ўлкасини бошқаришнинг Низоми (1886), Амударё округини бошқаришнинг вақтинчалик Низоми (1873) ва бошқа қонун-қоидалар қабул қилинди. Ўлкани бошқариш Россия империяси қонунлари асосида қайта ташкил этилди ва бошқарув тизими ҳам ўзгартирилди.

«QUBLA ARAL BOYI ARXEOLOGIIYASI, ETNOGRAFIYASI, DEREKTANIWI, TARIYXNAMASI HAM TARIYXINIŃ AKTUAL MASELELERI» ATAMASINDA XALIQ ARALIQ ILIMY-TEORIYALIQ KONFERENCIYA MATERIYALLARI

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. А.Вамбери. Путешествие по Средней Азии. Часть II. Москва. 1874. – С. 253, 254, 255.
2. Я.Гуломов. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. Издательство Академии наук Узбекской ССР. Т.1959. – С.222.
3. А.Вамбери. Путешествие по Средней Азии. Часть II. Москва. 1874. –С.257
4. А.Вамбери. Очерки Средней Азии / Дополнение к путешествию по Средней Азии. Москва. 1868. – С.125-128
5. Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. Қарақалпақстан XIX әсирдиң екинши ярымынан XXI әсирге шекем. «Қарақалпақстан». 2003. – Б.22.
6. С.К.Камалов. Каракалпаки в XVIII-XIX веков. Издательство. «Фан». Т.1968. – С.85-86.
7. П.П.Иванов. Архив Хивинских ханов XIX в исследование описание документов с историческим введением. Ленинград. 1940. – С. 208, 214, 216, 217, 229.; С.К.Камалов, Ж.У. Уббиниязов, А.К.Қощанов. Из истории каракалпаков с другими народами Средней Азии и Казакхстана в XVII-начале XX вв. Издательство. «Фан». Т. 1988. – С.55.
8. М.К.Нурмухамедов, Т.А. Жданко, С.К.Камалов Каракалпаки . УзССР. Ф.А.»Фан», 1971; 28-29С.
9. С.Камалов «Қарақалпақлардың XIX әсирдеги Хийўа ханлықларына қарсы халық азатлық гүреслери». «Қарақалпақ мәмлекет баспасы». 1955.-Б.38.
- 10.А.Вамбери. Путишествие в Средней Азии. II часть . 1874. С.250.
- 11.Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. Қарақалпақстан XIX әсирдиң екинши ярымынан XXI әсирге шекем. «Қарақалпақстан». 2003. -Б.24, 25, 29.
- 12.А.Вамбери. Путишествие в Средней Азии. II часть. 1874. – С 251.
- 13.ЎЗРМДА. И-907-жамғарма, 1-рўйхат, 285-йиғма жилд, 76-о, варақ.
- 14.А. Вамбери. Путишествие по Средней Азии. 1874.–С.255,275.
- 15.ЎЗР МДА. Р-25 жамғарма, 1-рўйхат, 946-йиғма жилд, 4-варақ.
- 16.Военно статистическое описания Хивинского оазиса. II часть. Составлено ген. Штаба капитаном Гиршфельдом. Переработана нач. Аму-Дарьинского отдела ген. Майором Галкиным. Т.Типография штаба Туркестанского военного округа. 1903. –С.12
- 17.ЎЗР МДА. И-907-жамғарма, 1-рўйхат, 285-йиғма жилд, 54-55-варақлар.
- 18.Т.Г.Тухтаметов Амударьинский отдел (социально-экономическое и политическое значение для Хорезмского оазиса) Нукус. 1977. С -79.